

Гудима І. П.
Неровна Н. Ю.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

Початок повномасштабного російського вторгнення став ключовою точкою для громадянського суспільства України, визначаючи нові та надзвичайні виклики, які вимагають адаптації та реагування. Цей період в історії країни визначився рядом особливостей у розвитку громадянського суспільства, які визначають його сучасний стан і перспективи майбутнього.

Українське громадянське суспільство суттєво змінилося внаслідок війни – кількісно та якісно. Українське суспільство не лише піддалося суттєвим змінам, але й виявило нові риси, які визначають його розвиток. Ці трансформації відражають відданість та силу українців у часи випробувань. Українці активніше, ніж будь-коли раніше, беруть участь у гуманітарній допомозі, мистецтві та культурі; й насамперед у протистоянні загарбницькій війні Росії. Це не лише свідчить про готовність сприяти гуманітарним питанням, але й про те, що громадянське суспільство виступає як основний стовп українського опору, демонструючи визначеність і рішучість зберегти незалежність та суверенітет. Крім того, соціальні інновації та трансформація відбуваються в діяльності громадянського суспільства, що зміцнює суспільство, навіть незважаючи на значні втрати серед активістів, для майбутнього шляху європейської інтеграції, подальшої демократизації та перемоги у війні. Це свідчить про глибоке розуміння потреб і викликів, перед якими стоїть сучасне суспільство.

Усі ці аспекти разом складають нову реальність громадянського суспільства в Україні після початку повномасштабного Російського вторгнення, що надає йому потужний імпульс для активного і стійкого розвитку в умовах сучасних викликів та «турбулентності». Його детермінованість, активність та віра в свій майбутній шлях свідчать про надзвичайну силу та відданість українського народу в обличчі викликів і невизначеності.

Ключові слова: *Революція гідності, агресія Росії, громадянське суспільство, інтеграція, волонтерство, організації.*

DOI 10.34079/2226-2830-2023-13-26-57-63

Постановка проблеми. У період до Революції Гідності, особливо під час президентства В. Януковича з 2010 по 2013 роки, українське громадянське суспільство складалося переважним чином з професійних неурядових організацій (НУО) та аналітичних центрів. Волонтерські ініціативи, неформальні групи та активність громадян були на той час досить слабкими, а також структурно маргіналізованими в середовищі громадянського суспільства та його спонсорів. Відтоді українське громадянське суспільство стрімко розвивається: воно зосереджене на собі, але має надто малий вплив на політичні процеси, перебуває у жорсткій конкуренції за фінансування та водночас отримує підтримку великого суспільства. Революція Гідності сприяла одній із найбільших мобілізацій демократичних протестів з часів революцій 1989-1991 років (Lutsevych, 2013). Під час і після революції в 2014 році в Україні виник один із наймасштабніших волонтерських рухів у Європі, особливо тому, що волонтери взяли на себе численні завдання, деякі з них державні, такі як турбота про внутрішньо

переміщених осіб, національна оборона, подальша підтримка армії та місцевий і сусідський розвиток. У рейтингу World Giving Index, який вимірює індивідуальну донорську активність громадян, а також їх активну участь в ініціативах та організаціях громадянського суспільства, Україна піднялася зі 111 місця (зі 145 країн) у 2011 році на 10 місце у 2021 році. Крім того, з початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну близько 37 відсотків українців активізувалися в межах громадянського суспільства як волонтери. Цей показник є не лише найвищим з часів незалежності, але й подібний до частки волонтерів у Німеччині (приблизно 39 відсотків) (Worschech, 2020). Громадські організації та волонтерський рух, які користувалися високою повагою та довірою серед українського населення ще з часів Революції Гідності, з початком великого російського вторгнення в Україну у 2022 році урізноманітнили та розширили свою діяльність, ставши опорою у загальній боротьбі українського суспільства проти російського агресора.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом до визначення проблем українського громадського суспільства зверталися В. Крисаченко (досліджує стратегії функціонування і розвитку громадянського суспільства в Україні), А. Л. Тимчук, Н. В. Полторацька (розкривають теоретичні аспекти феномена «громадянське суспільство»), Л. В. Тірбах, Г.В. Чабан (вивчають громадянське суспільство як елемент демократичності Української держави), Є. Г. Цокур (розглядає творення громадянського суспільства України), Р. Шак (показує глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного світу) та інші дослідники. Водночас, не дивлячись на великий науковий доробок, на сьогодні відсутні дослідження, присвячені порівняльному аналізу новітніх особливостей розвитку українського громадянського суспільства в умовах війни.

Метою статті є аналіз новітніх тенденцій розвитку українського громадського суспільства в умовах повномасштабної військової агресії Росії проти України.

Виклад основного матеріалу. Розвиток українського громадянського суспільства на сьогодні включає складну структуру та характеризується рядом тенденцій. Важливим елементом громадянського суспільства продовжує залишатися волонтерський рух. 5 грудня 2022 року з нагоди Міжнародного дня волонтера президент України відзначив 50 українських громадських організацій та ініціатив, учасники яких віддані Україні у рамках волонтерського руху. У своєму виступі Зеленський підкреслив, що волонтери зараз є найсильнішою частиною українського громадянського суспільства, а рух поширюється на всю країну.

Кількість зареєстрованих некомерційних благодійних організацій (НКО) в Україні різко зросла з початком війни: з часів Майдану кількість нових НКО, що створюються на рік, коливається у високому тризначному діапазоні. У 2022 році в Україні було засновано 6367 нових НКО – більше, ніж за попередні вісім років разом узяті. Найбільше створено в Києві, Львові, Харкові, Дніпрі та Одесі. Кількість громадських організацій політичної чи соціальної спрямованості залишилася приблизно незмінною – понад 96 тис. зареєстрованих організацій. Річна кількість нових підприємств, заснованих у 2022 році, дещо впала порівняно з попередніми роками.

У той же час індивідуальна залученість в Україні зросла з 26 відсотків до приблизно 42 відсотків. 61 відсоток волонтерів, активних з лютого 2022 року, не мали попереднього досвіду роботи в громадянському суспільстві. Частка респондентів, які жертвували гроші з 2022 року, також була вищою – 86 відсотків. Спектр волонтерської роботи включає протести, кампанії зі збору коштів, активну участь у бойових загонах, підтримку «ІТ-армії» для боротьби з російською пропагандою, звіти про ворожу діяльність, догляд за внутрішньо переміщеними особами, донорство крові чи транспортування біженців із небезпечних зон.

Нещодавно створені ініціативи мають високий рівень організації і мотивації та здебільшого залишалися активними через 12 місяців після заснування. З точки зору діяльності, нинішнє українське громадянське суспільство тісно пов'язане з волонтерськими ініціативами та громадськими організаціями, які утворилися з 2014 року у відповідь на напад Росії на Донбас і Крим. На той час існуючі громадські організації та мобілізація Майдану швидко сформували ініціативи для підтримки внутрішньо переміщених осіб, забезпечення армії та захисту країни. Нинішня стійкість базується на цьому досвіді, а також на адаптації залучення громадянського суспільства під час пандемії Корони: багато НКО змогли успішно адаптуватися до нової ситуації, продовжити свою діяльність, продовжити спілкування з цільовими групами, а в деяких випадках навіть розширювати свої мережі співпраці.

Водночас інфраструктура, економіка, енергопостачання та освіта в Україні стали більш крихкими з лютого 2022 року. Тож новий напрямок роботи громадянського суспільства також стосується підтримки економіки та сільськогосподарського виробництва, відновлення інфраструктури, підтримки митців, боротьби з дезінформацією та поширення української літератури за кордоном.

Волонтери також відіграють важливу роль у пропозиціях допомоги від муніципалітетів і компаній. Надання тимчасового житла в модульних будівлях, приватних квартирах або громадських приміщеннях, виробництво одягу чи амуніції для військових або безкоштовне медичне лікування для внутрішньо переміщених осіб і військового персоналу є новими сферами, в яких волонтери співпрацюють з владою та компаніями для підтримки основної соціальної функції в Україні (Zarembo, 2017).

Широкий спектр діяльності свідчить як про безперервність відданості громадянському суспільству багатьох українців з 2014 року, так і про чітку орієнтацію на гострі потреби та локальну мережеву співпрацю. Прикладами цього є видавництво Meridian Czernowitz, яке змогло швидко перерозподілити складські та логістичні потужності для гуманітарної допомоги, або київські аналітичні центри, які надали персонал і матеріали для поставок у прифронтові райони.

Також важливою складовою сучасного українського громадянського суспільства являється підпільний рух опору на тимчасово окупованих територіях. Опір на окупованих Росією територіях слід розглядати як особливу форму залучення громадянського суспільства. У перші кілька днів після початку вторгнення в численних окупованих містах півдня України сформувалися проукраїнські протести – у деяких із цих міст це були найбільші демонстрації на сьогодні. Акції протесту в Херсоні, Бердянську, Мелітополі, Каховці та Новій Каховці тривали до двох тижнів, поки озброєні до зубів окупанти остаточно не покінчили з ними, переслідуючи, ув'язнюючи та катуючи активістів. Потім опір перейшов у підпілля: виникли численні рухи опору, які символічно висловлювали свою приналежність до України у формі графіті, флаєрів та маленьких табличок у громадських місцях і, наприклад, закликали до бойкоту псевдореферендумів. Найвідоміший рух – «Жовта стрічка», учасники якого використовують символіку руху – жовту стрічку на блакитному тлі чи унікальну українську літеру «ї» – як знак проукраїнського спротиву в громадських місцях. Мета – продемонструвати та посилити присутність проукраїнських сил на окупованих територіях шляхом громадянської непокори, проукраїнського інформаційно-психологічного тиску (Matsiyevsky, 2023).

Іншим засобом громадянської непокори є відмова робітників і службовців співпрацювати з окупантами, що призводить до кадрових проблем, зокрема у сферах енергетичної та транспортної інфраструктури, а також освіти та управління.

Крім того, на окупованих територіях сформувався партизанський рух, частина якого сягає партизанської діяльності 2014–2015 років на вже окупованих частинах

Луганської області. У 2022 році партизанські загони діяли в новоокупованих областях, а також у Криму та Луганську. Центром вважається Мелітополь. Окрім ненасильницького опору та інформаційних кампаній, партизани також активно знищують важливу для окупаційної влади інфраструктуру. Але перш за все прямі дії проти російських військових офіцерів і колабораціоністів є частиною спектру активного опору. Такі партизанські рухи становлять постійну загрозу для російської армії та окупаційної влади далеко за лінією фронту (Matsiyevsky, 2023).

Приклад груп опору також показує, як держава та громадськість зараз працюють разом в Україні. Для підтримки соціального опору в березні 2022 року було засновано Державний центр національного опору в Україні. Центр підпорядковується Командуванню спецоперацій Збройних сил України та створено в рамках ухваленого у липні 2021 року закону «Про основи національного спротиву». Мета – надавати інформацію, інструкції та онлайн-матеріали для активного спротиву, координувати та посилювати партизанську діяльність, збирати та надавати інформацію про злочини окупантів (Matsiyevsky, 2023).

Однак повномасштабне військове вторгнення не лише активізувало розбудову українського громадянського суспільства та його інститутів, але й створило нові виклики та проблеми. На волонтерство значно вплинуло руйнування інфраструктури, спричинене нападами Росії та численні заходи, такі як: логістика поставок гуманітарної допомоги або допомоги для внутрішньо переміщених осіб є небезпечною для життя. Знищення міст на окупованих територіях включає знищення культурних об'єктів, які внутрішньо переміщені особи з Донецької, Луганської та Кримської областей заснували в містах Сходу України після початку війни навесні 2014 року.

Крім того, численні активісти громадянського суспільства приєдналися до збройних сил. Мотивація до залучення громадянського суспільства, а з лютого 2022 року до національного захисту часто формулюється активістами схожим чином і як спадкоємність. Так само, як вони раніше боролися за демократичну, європейську та вільну Україну в складі громадської організації чи думки, так тепер це має бути продовжено на фронті з тією ж метою, але іншими засобами Гідності, але сягає далеко в українську історію, дуже присутня в окремих історіях переходу від діяльності неурядових організацій до національного захисту.

Крім десятків тисяч загиблих і поранених мирних жителів і бійців, відомо, що кілька сотень проукраїнських активістів на окупованих територіях були викрадені та/або вбиті російськими окупантами. Лише в Херсонській області з березня по липень 2022 року було заарештовано, викрадено, піддано тортурам, вбито чи пропало безвісти понад 300 активістів та 63 представники місцевого самоврядування (Matsiyevsky, 2023).

Для майбутнього українського громадянського суспільства це означає, що «ми втрачаємо найкращих», як неодноразово наголошують активісти у соцмережах. Надзвичайно висока відданість значної частини суспільства справі збереження суверенної України контрастує з жахливими втратами досвідчених активістів громадських організацій, митців та журналістів. Крім того, існує побоювання триваючого відтоку кадрів через вимушену міграцію багатьох активістів до сусідніх європейських країн внаслідок вторгнення. Українському громадянському суспільству загрожує щонайменше фізична втрата відповідної частини найсвітліших і найвідданіших умів.

Також спостерігається диференціація напрямку діяльності волонтерський ініціатив та організацій: крім активності в сферах гуманітарної допомоги, оборони, біженців та соціального забезпечення, що актуалізувалися з лютого 2022 року, по всій країні можна спостерігати численні ініціативи з реконструкції. Це стосується не лише інфраструктури чи матеріальної реконструкції, а й соціальних інновацій та

соціальних змін.

Оскільки реконструкція здійснюється значною мірою недержавними силами, багато проектів містять своє бачення майбутнього українського суспільства. Оскільки громадські організації та активісти часто включають у проекти реконструкції та ідеї, над якими вони працювали з часів Революції Гідності чи довше, трансформація та соціальне оновлення вже є визначальними темами. Наступні вибіркові приклади ілюструють, як завдання реконструкції фактично перетворюється на нове будівництво, яке може сприяти соціальній модернізації України (Worschech, 2017).

Місто Чернігів на півночі України було сильно зруйноване російськими військами на початку повномасштабного вторгнення. Близько 700 людей загинули в результаті цілеспрямованих атак Росії на пункт роздачі продовольства, лікарню та житловий квартал. Окрім значних пошкоджень багатівікових церков, монастирів та інших історичних будівель, було зруйновано майже 3000 приватних будинків. Після звільнення наприкінці березня 2022 року фотограф Валентин Бобир із друзями на вихідних почав відбудовувати зруйновані приватні будинки. Щоб залучити більше помічників, він опублікував фотографії акцій разом із закликком підтримати в соцмережах. Через короткий час до них приєдналися професійні ремісники та інші громадяни. Щоб оснастити дедалі більше помічників відповідними інструментами, Бобир заснував НКО «Бо можемо», а також збирав пожертви на міжнародному рівні.

Деякі проекти реконструкції призводять до подальших проектів зі збору пожертв: художниця Анастасія Горничар, надихнувшись фотографіями Бобира про зруйновану бібліотеку в Чернігові, створила колекцію паперових макетів зруйнованих будівель і продала їх на благо реконструкції. Ще один проект – «Віртуальна Україна», який був заснований у 2015 році як віртуальний досвід для туристів, але тепер показує геолокацію зруйнованих будівель і водночас може бути важливою базою даних для реконструкції.

Крім того, мистецькі та культурні ініціативи перетворюються на місця соціальної стійкості. Дніпровський Центр Сучасної Культури (ДЦСК), заснований у 2018 році, з 2022 року є місцем зустрічі, культурно-освітнім місцем для біженців та жителів міста. Завдяки жертвам і фінансуванню соціальний центр зміг розширитися і стати місцем інтеграції для мінливого міського суспільства. Окрім соціальної роботи, активісти як ніколи бачать мистецтво як засіб підтримки соціальної стійкості в Україні.

Ще одну грань реконструкції та трансформації можна побачити в роботі заснованої у 2017 році екологічної організації Save Dnipro. Спочатку з метою протесту проти забруднення повітря муніципальною теплоелектростанцією, організація швидко професіоналізувалася, взяла участь у розробці закону проти чистого довкілля, а з 2018 року надала чат-бот, за допомогою якого можна було отримати інформацію про екологічний реєстр та ліцензійні дані. Виходячи з цього, Save Dnipro пропонує актуальну інформацію про чистоту повітря, радіаційний фон, а також про поточні пожежі та поточну вітрову обставину по всій Україні, для чого використовуються як офіційні точки вимірювання, так і прості вимірювальні прилади, якими керують волонтери. Save Dnipro є прикладом високопрофесіоналізованого громадянського суспільства, яке, з одного боку, бере на себе державні завдання, такі як вимірювання забруднення або радіації, але з іншого боку є залученим та інноваційним через підхід громадянської науки та продовжує розширювати його. Водночас така співпраця створює нові мережі, наприклад, щодо екологічної реконструкції та демократичної участі. Save Dnipro можна розглядати як ініціативу, яка сприяє демократичним процесам і соціальній модернізації, особливо з огляду на реконструкцію через мережеву співпрацю, місцеву відданість та політичний і соціальний резонанс щодо екологічних питань (Worschech, 2017).

Висновок. Таким чином, з лютого 2022 року громадянське суспільство в різних його формах стало опорою суспільства і, зокрема, опору російському нападу. «Активне суспільство», за описом Амітаї Етціоні (1968), відображається в мобілізації волонтерів, яка спирається на зобов'язання з початку війни в 2014 році і навіть далі на самомобілізацію Революції Гідності, у поєднанні мистецтва, культури, розвитку, професіоналізації та інновацій і, нарешті, у підривному чи наступальному опорі на окупованих територіях (Lutsevych, 2013). Самоорганізація, самовизначення та соціальна чутливість стали центральними характеристиками українського громадянського суспільства. Воно також демонструє сильну стійкість, яку можна аналітично розбити на різні моделі. Сильний волонтерський рух представляє адаптивну стійкість, яка вимагає негайної адаптації до кризової ситуації, щоб підтримувати основні функції соціальної одиниці, такі як підтримка суспільства. У той же час нові наративи української ідентичності створюються або зміцнюються в рухах опору та волонтерських рухах, наголошуючи на концепціях свободи, незалежності, демократії та європейської інтеграції як центральних цілей оборони. Ця дискурсивна стійкість є водночас якорем ідентичності та каркасом для мобілізації (Worschech, 2020). Створення нових мереж, моделей дій і моделей участі в прийнятті соціальних завдань можна описати як трансформаційну і, отже, довготривалу стійкість, яка змінює саме суспільство. У рамках соціального захисту від нападу Росії українське громадянське суспільство досягло високого рівня участі, соціальної солідарності, довіри та впевненості у собі, що може бути лише на користь процесу демократизації та європеїзації політичних інституцій країни.

Перспективи подальшого вивчення. Враховуючи, що на сьогодні інститути громадянського суспільства в Україні продовжують активно трансформуватися, виникають нові форми та напрямки громадської участі, як відповідь на ті соціальні явища та процеси, з якими стикається Україна в умовах продовження війни та реалізації політичного курсу на євроінтеграцію, питання, пов'язані з розбудовою та еволюцією інститутів українського громадянського суспільства, вимагають подальшого наукового опрацювання.

References

- Lutsevych, O, 2013. *How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine*. [online]. Available at: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0113bp_lutsevych.pdf> [Accessed 10 November 2023].
- Matsiyevsky, Y., 2023. *The Ukrainian Resistance Movement in the Occupied Territories*. [online]. Available at: <https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/2023/03/Peppm837_Matsiyevsky_March2023.pdf> [Accessed 10 November 2023].
- Worschech, S, 2020. *Deutsch-ukrainische Kulturbeziehungen. Veränderungen nach dem Euromaidan*. Stuttgart. [online]. Available at: <https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/67011/ssoar-2020-worschech-Deutsch-ukrainische_Kulturbeziehungen_Veranderungen_nach_dem.pdf?sequence=1&lnkname=ssoar-2020-worschech-Deutsch-ukrainische_Kulturbeziehungen_Veranderungen_nach_dem.pdf> [Accessed 10 November 2023].
- Worschech, S., 2017. New civic activism in Ukraine: Building society from scratch? *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal* 3: 23-45. [online]. Available at: <<http://kmlpj.ukma.edu.ua/article/view/119984>> [Accessed 10 November 2023].

Zaremba, K., 2017. Substituting for the State. The Role of Volunteers in Defense Reform in Post-Euromaidan Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, pp. 47-70. [online]. Available at: <<http://kmlpj.ukma.edu.ua/article/view/119985/115075>> [Accessed 10 November 2023].

Стаття надійшла до редакції: 18.11.2023

I.Gudyma
N.Nerovna

PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE AFTER THE BEGINNING OF THE FULL-SCALE RUSSIAN INVASION

The beginning of the full-scale Russian invasion became a key point for Ukraine's civil society, defining new and extraordinary challenges that require adaptation and response. This period in the country's history has been marked by a number of peculiarities in the development of civil society that determine its current state and future prospects.

Ukrainian civil society has changed significantly as a result of the war, both quantitatively and qualitatively. Not only has Ukrainian society undergone significant changes, but it has also revealed new features that are shaping its development. These transformations reflect the dedication and strength of Ukrainians in times of trial. Ukrainians are more actively engaged than ever before in humanitarian aid, arts and culture, and above all in opposing Russia's war of aggression. This not only demonstrates a willingness to contribute to humanitarian issues, but also that civil society is acting as a major pillar of Ukrainian resistance, demonstrating determination and resolve to preserve independence and sovereignty. Furthermore, social innovation and transformation are taking place in civil society activities, strengthening society, even despite significant losses among activists, for the future path of European integration, further democratization and victory in the war. This demonstrates a deep understanding of the needs and challenges facing modern society.

All these aspects together constitute a new reality of civil society in Ukraine after the full-scale Russian invasion, which gives it a powerful impetus for active and sustainable development in the face of current challenges and "turbulence." Its determinism, activity, and faith in its future path demonstrate the extraordinary strength and commitment of the Ukrainian people in the face of challenges and uncertainty.

Key words: *Revolution of Dignity, Russian aggression, civil society, integration, volunteering, organizations*